

Revolution som historisk handlingshorisont

Af Bertel Nygaard

'Revolution' er ikke bare en betegnelse for en bestemt type af samfundsmæssig eller intellektuel forandring. Revolutioner kan også betragtes som afgørende for menneskers handlingshorisont, dvs. deres skiftende forståelser af egne handlingsmuligheder til forskellige tider, og den har været åbnet og lukket forskelligt i forskellige historiske sammenhænge.

Efter en indledende bestemmelse af revolutionsbegrebets tætte relation til historie og handlingsbegreber skal revolutionen som handlingshorisont her tilnærmes med udgangspunkt i diskussioner om revolutioner og historie, som har haft stor gennemslagskraft i de sidste tiår. Herefter efterspores revolutionens åbning og lukning som moderne handlingshorisont forsøgsvis via korte nedslag i en række punkter i europæisk revolutionshistorie: tiden omkring den engelske revolution i 1640'erne, efterdønningerne af den franske revolution i 1789, spændingerne omkring den europæiske revolutionsbølge i 1848 og endelig nogle symptomatiske meningsforskelle blandt revolutionære marxister i tiden omkring den russiske revolution i 1917.

Revolution – historie – handling

Begrebet 'revolution' tog sin moderne form i tilknytning til selve den moderne verdens opståen og udformningen af et sekulært, progressivt-foranderligt verdensbillede. Tydeligst ses en ændring i revolutionsbegrebets brug i tiden omkring den franske revolution. Ordet 'revolution' er oprindeligt afledt af det latinske 'revolvere', som betyder 'at dreje rundt' – som f.eks. i det moderne ord 'revolver'. Kopernikus brugte i sin tid revolutionsbegrebet om det fænomen, at planeterne 'revolverede' om deres egen akse. Da begrebet fra 1500-tallet og i stigende grad også blev brugt om samfundsmæssige fænomener, havde det ofte en lignende betydning af cirkulær bevægelse: En social 'revolution' betød dengang snarere, at man var vendt tilbage til den gamle (og rette) tilstand, end at man havde opgivet det gamle til fordel for det nye. Dette hang sammen med et i det store hele statisk syn på den sociale udvikling, der ofte tillige havde et religiøst udtryk: Hvert fænomen havde sin rette placering, som var givet af Gud; og afvigelser herfra var fejl, som ofte kunne tilskrives menneskets frie vilje og dets arvesynd (Griewank, 1973; Koselleck, 1984; Hatto, 1949).

I sådanne præmoderne samfund var det således en udbredt forventning, at fremtiden i store træk ville forme sig ligesom den fortid, man havde erfaret. Det, som man – ikke altid lige præcist – betegner som 'mo-

dernitet', kendetegnes derimod bl.a. ved, at denne forventning om en grundlæggende identitet mellem fortid, nutid og fremtid blev brudt. Begrebshistorikeren Reinhart Koselleck taler her om en gradvis adskillelse af *forventningshorisont* og *erfaringsrum* i overgangen til det moderne. Verdenssystemhistorikeren Immanuel Wallerstein ser tilsvarende som den franske revolutions væsentligste verdenshistoriske betydning, at den medførte en *normalisering af forandringen*. Forandringen blev en grundbetingelse for vor samfundsmæssige eksistens (Koselleck, 1979: 349-375; Wallerstein, 1989). Fælles for disse to betragtninger er den konstatering, at vi moderne mennesker har som grundantagelse, at fremtiden vil forme sig meget anderledes end det, vi kender fra fortiden. Dette ligger til grund for den enhed af frygt og fascination, der så ofte er blevet fremhævet som det mest generelle kendetegn ved modernitetserfaring som sådan (fx. Berman, 1983: 15).

Det moderne revolutionsbegreb opstod altså historisk som en integreret del af denne moderne forståelseshorisont, der normaliserede forandring. Og samtidig er revolutionsbegrebet det mest radikale udtryk for denne forandring. Denne forandring er dog ikke kun en objektivt givet eksistensbetingelse for det moderne menneske, men er også forbundet med et stærkt subjektivt aspekt. Med andre ord: Vi opfatter det ikke udelukkende som om forandringen bare *sker*; vi ser også – i større eller mindre grad – os selv som *forændrende væsener*. Revolutionsbegrebet sætter dermed mennesket som *historisk væsen*, som *historieskabende væsen*. Af den grund heller ikke tilfældigt, at begrebet 'revolution' er opstået sammen med begrebet om 'Historien' som kollektiv singularis – altså historien som et samlet mønster, som én størrelse med en indre mening (Jf. Koselleck, 1975).

Tre begreber kan således siges at forbinde sig med hinanden inden for den overordnede moderne normalisering af forandring: Begrebet om *revolution*, begrebet *Historien* – med stort H – og forestillinger om social *handling*. Disse tre begreber kan til sammen hævdes at danne en bestemt historisk horisont, hvis åbning og lukning har været genstand for historiske kampe. Nogle af højdepunkterne i disse kampe formes af de store sociale og politiske revolutioner selv – og af de modreaktioner, de afføder. Fordi her i så høj grad har været tale om en praktisk kamp om begreber og forståelser, er denne historiske horisont ikke *kun* en forståelses- eller fortolkningshorisont, men i bredere forstand en praksisbunden *handlingshorisont*. Og ved at undersøge forskellige opfattelser og begrebsliggørelser af histori-

ske revolutioner i forhold til begreber om social handling og den store historiske udvikling (Verdenshistorien eller Historien – med store begyndelsesbogstaver) kan man tegne konturerne af denne forståelseshorisonts historiske udvikling.

Afslutninger – Historien, revolutionen, handling

Det var således netop i tiden omkring Sovjetunionens og 'østblokkens' fald, at den amerikanske politiske tænker Francis Fukuyama vakte genklang og debat ved at hævde, at Historien nu var afsluttet. Kommunismens fald var det endelige bevis på det vestlige liberale demokratis overlegenhed; nu kunne ingen bevægelse længere hævdes at ville nå endnu højere fremskridt hinsides denne politiske form (Fukuyama, 1989).

Det er værd at bemærke, at Fukuyama ikke dermed hævdede, at der ikke længere ville være historiske begivenheder. Det, der var slut var Historien som Verdenshistorien, som en fremadskridende makrohistorie. Det var således specifikt afslutningen på reelle trusler om antikapitalistiske revolutioner og perspektivet om et postkapitalistisk alternativ, som betød afslutningen på Historien. Implikationen var, at den eneste udvej fra det eksisterende samfundssystem måtte tegne sig som et tilbageskridt. Samuel P. Huntingtons i dag så vidt udbredte og omdiskuterede tese om civilisationernes sammenstød forholder sig kritisk over for End of History-tanken ved at hævde, at verdenshistorien også efter Murens fald fortsætter som en konflikt mellem civilisationer. Huntingtons støtte til den vestlige, kristne civilisation mod det, han ser som truslen fra især en rivaliserende islamisk civilisation, har dog netop fraværet af et perspektiv om en post-kapitalistisk samfundsorden med en global gyldighedsfordring som præmis.

Hos begge anes en associering af forestillinger om Verdenshistorien med det moderne revolutionsbegreb: Det er manglen på et troværdigt samfundsalternativ og på en makrosocial, makrohistorisk revolutionær aktør, som for de to viser, at Historien ikke kan udvikle sig videre.

Begge bidrag kan og bør kritiseres heftigt som fortolkninger af historiens gang. Helt igennem nye eller bundne til en ny verdenssituation efter 1989 er de heller ikke. Snarere bør de betragtes som indlæg i en lang diskussion og kamp mellem indbyrdes stridende ideer, begrebsbrug og samfundsprojekter – en kamp, som har fundet nogle af sine klareste udtryk netop omkring store historiske revolutionsbevægelser. Opfattelsen af en historiens afslutning er dog mere end et partsindlæg i en intellektuel diskussion. Den er knyttet til bestemte former for social praksis. Og denne 'historiens afslutning'-opfattelse kan efter alt at dømmes betragtes som et adækvat udtryk for en historisk mentalitet, der har været fremherskende gennem de seneste årtier. Som jeg skal uddybe længere nede, er denne mentalitet tilbøje-

KONTUR nr. 18 - 2008

lig til – ligesom tidligere forsøg på at erklære historien for afsluttet med den aktuelle epoke – at reificere en fornemmelse af historisk lukkethed, selv om dens mest eksplicitte talsmænd ofte vil hævde det modsatte.

For at komme lidt nærmere denne mentalitet kan et være værd at se på et delvis tilsvarende argument, der ganske vist omhandler et mere afgrænset felt end Historien, men hvis implikationer bestemt ikke er mindre vidtrækkende. I den i mange henseender epokegørende bog *Penser la Révolution française* fra 1978 kan den franske historiker François Furet siges at foregribe Fukuyamas påstand om en lukning af historien. Han erklærer her den politiske, sociale og diskursive cyklus, som åbnedes gennem den franske revolution, for afsluttet: Den liberalistiske ideologis understregning af individrettigheder er blevet forenet med den konservative understregning af behovet for en stærk social orden og en stærk stat til at sikre den sociale kohæsi. Dermed er en dyb revne, som har præget det franske samfund i det meste af to århundreder, blevet lukket (Furet, 1989). Sammenvævet med Furets beskæftigelse med den franske revolution er dennes associering med den eneste anden moderne politiske udvikling, der hævdes at påkalde sig tilsvarende verdenshistorisk betydning, nemlig den russiske revolution. Hans umiddelbare projekt er et opgør med marxistiske – eller rettere: partikommunistisk ortodokse – tendenser i forståelsen af den franske revolution, herunder forståelsen af 1789-revolutionen som den ufuldendte foregribelse af 1917-revolutionen.

Den franske historiker Albert Soboul (1914-82), der fremstillede sans-culottes kampen mod borgerkabet som et led i borgerkabets revolution.

Hovedmålet for denne kritik er Albert Soboul, der ved udgivelsen af Furets bog endnu var professor ved instituttet for den franske revolutions historie ved Sorbonne-universitetet i Paris. I Sobouls værker fremstilles den franske revolution som en borgerlig revolution, der knuste den gamle feudale produktionsmåde og fremmede den nye kapitalisme (Jf. fx. Soboul, 1981: 337; Nygaard, 2007).

Sammen med mange andre af sin tids socialhistorikere fremhæver Sobouls revolutionshistoriske studier de jævne folks, sans-culottes og bøndernes, delvis autonome kampe som afgørende for opnåelsen af dette borgerlige resultat (Soboul, 1972). Revolutionen radikale fase, herunder terrorvældet, var hovedsagelig forårsaget af ydre sociale, politiske og militære omstændigheder, men samtidig blev de særegne 'plebejiske' måder at føre den *borgerlige* revolution til ende på. Til trods for, at sans-culottes og bønder *subjektivt* ofte så sig selv i modsætning til det bedre stillede borgerskab, udgjorde de *objektivt* den nødvendige forudsætning for at bekæmpe feudalismen. Deres egne antiborgerlige ønsker kunne endnu ikke forenes med, hvad Soboul kalder "historien selv" (Soboul, 1958: 1031). Tiden var kommet til det borgerlig-kapitalistiske samfund, endnu ikke det socialistiske.

Dette begreb om 'historien selv', der udfolder sig gennem massernes sociale kampe, røber Sobouls underliggende begreb om Verdenshistorien som et fremskridt via store sociale revolutioner ved overgangene mellem de forskellige store produktionsmåder, der er fremherskende på hvert deres stadium i samfundsudviklingen. Således er den kapitalistiske produktionsmåde for Soboul at se den rette afløser til den feudale, men vil selv siden erstattes af socialisme og kommunisme.

I sin kritik af Soboul viser Furet dygtigt, hvorledes nogle af de mest fremherskende marxistiske revolutionshistorikere reelt tolker deres historiske emne gennem en besynderlig blanding af ortodoks marxismeleninisme og en ukritisk overtagelse af elementer af de franske jakobinernes diskurs. Denne tagen revolutionens talsmænd for pålydende og denne supplering med en bestemt model for Verdenshistorien ligger ifølge Furet til grund for Sobouls opfattelse af den franske revolution som 'borgerlig'.

Den franske historiker F. Furet (1927-97), hvis marxismekritik mundede ud i Fukuyama-lignende konklusioner.

Ifølge Furet var den revolutionære terror i 1793 ikke et resultat af krigens og manglens historiske omstændig-

heder. Ej heller var den en nødvendig forudsætning for den videre udvikling af kapitalismen uden betydelige feudale levn. Tværtimod var terroren en nødvendig og logisk konsekvens af det begreb om absolut folkesuverænitet, som blev udtrykt allerede fra revolutionens begyndelse. med Furets udtryk: "1793 ligger allerede i 1789" (Furet, 1989: 287). Terroren skal altså forklares med indrerevolutionære faktorer: den jakobinske ideologi og revolutionens og det direkte demokratis sprog (Furet, 1989: 202-52).

Selv om Furet kritiserer den ortodokse marxismes opfattelse af en forbindelse mellem 1789 og 1917, anerkender han dog alligevel et dybtliggende slægtskab mellem dem, blot på en anderledes måde. De samme diskursive determinanter, der pressede den moderate 1789-revolution i retning af terroren i 1793, var til stede i 1917 og pressede fra begyndelsen bolsjevikernes projekt hen mod Gulag. De indbyrdes forskelle mellem disse to historiske forløbs respektive omstændigheder betragtes hos Furet som stort set irrelevante. det afgørende er for ham deres "identitet i projektet": Den franske og den russiske revolution var for ham at se fælles om en totalitær impuls, der byggede på forestillinger om direkte demokrati og nødvendigheden af at skabe en fuldstændig omvæltning af samfundet (Furet, 1989: 84). Idet han adskiller revolutionens egen sproglige selvrepræsentation og dens virkelighed angriber han ikke kun marxismen, de franske revolutionshistorikere og arven fra oktoberrevolutionen, men også selve den franske revolutions verdenshistoriske arv som diskurs og som historisk forståelses- og handlingshorisont.

Den samtidshistoriske virkning af dette angreb, der selv indgår i en bredere bølge af kritik af marxistiske begreber om verdenshistorie og revolution, blev en undergravning af en bestemt evolutionær opfattelse af historien som et fremskridt hen mod et forudfattet politisk mål – kommunismen, meget ofte associeret umiddelbart med de særlige sociale former i Sovjetunionen. Det var en sådan model, man kunne ane i dele af Sobouls ræsonnement. Men Furets alternativ indebærer ikke, at "the cables have been cut off from any form of determinism", som historikeren Claude Langlois har hævdet (Langlois, 1990: 768). For bortset fra, at Furets opfattelse af en nødvendig terroristisk impuls i enhver tale om direkte folkelig magtudøvelse er udpræget fatalistisk, så er det overordnede budskab i hans gentolkning, at enhver forestilling om at gå hinsides den eksisterende sociale orden udelukkes *a priori*. Ikke kun Sobouls antagelse af en verdenshistorisk bevægelse hen mod en fremtidig kommunisme, men enhver forestilling om fremtider, der kunne være både kvalitativt forskellige fra vor egen epoke og mere ønskelige end de nuværende situation, bliver udelukket, hvis man accepterer Furets indflydelsesrige forklaringsramme i dens helhed.

Her ses således en ideologisk position, der deler ikke så lidt med Fukuyama eller Huntington. For alle tre gælder det, at deres budskab kan formuleres forenklet som 'kapitalistisk demokrati eller barbari'. Furet adskiller sig i den henseende hovedsagelig ved at betragte det barbariske alternativ som terror – men heller ikke her ville han vel principielt møde megen modstand fra f.eks. en Huntington. For både Fukuyama og Furet gælder det, at Verdenshistorien og de store revolutioners historie begribes som én lang evolutionsproces, der når sit endemål i den nuværende epoke. Og i alle de nævnte tilfælde er her tale om en anden form for lukning af historien end den dogmatisk-marxistiske – en lukning i det dennesidige og nuværende snarere end i det fremtidige samfunds hinsides.

Selv om det oftest overses i nutidige debatter om sådanne spørgsmål, indgår forestillinger om historiske lukninger, Verdenshistorie, social handling og revolution i århundredlange kampe om forståelsen af nutiden gennem historien. Ved at kaste et meget generelt blik på forskellige måder at anskue forholdene mellem disse forestillinger på, kan vi måske genplacere og gentolke ikke kun fortiden og debatterne om den, men også vor egen tid som historisk forbundet med bredere udviklingsprocesser. Ved at se på dette i tilknytning til historiske forståelser af revolutionære processer, kan vi på samme tid foretage eksemplariske nedslag i revolutionshistorien som samfundshistorie og som begrebs- og idehistorie.

1649: Revolution og stabilitet

Selv om revolutionsbegrebet som nævnt længe blev anvendt i sin astronomiske betydning, blev samme begreb dog også brugt til at betegne sociale og historiske forekomster allerede i den florentinske renaissance, hvor blandt andre Jacopo Nardi og Francesco Guicciardini bestemte den opstand mod Medici-herredømmet, som Savonarola ledede i 1494, som en "rivoluzione" (Hatto, 1949: 503). Denne lidt løse brug af ordet i forbindelse med oprørshandlinger og politiske forandringsbestrebelse genfindes også ved senere tilfælde før den franske revolution. Det gælder blandt andet forsøg omkring 1650 på at forstå betydningen af de omvæltninger, der foregik i de italienske og katalonske dele af det spanske Habsburg-imperium. En mere markant og radikal udvikling i begrebet sås imidlertid samtidig i England, hvor parlamentet afsatte kongen og dermed gav anledning til en længere periode med borgerkrige og indførelse af republik (Hill, 1990; Snow, 1962; Rachum, 1995).

Stadig blev ordet 'revolution' dog fortrinsvis brugt om det at vende tilbage til en tidligere tilstand. I Thomas Blounts ordbog fra 1656 defineres 'revolution' således som "a returning back to the first place or point, the accomplishment of a circular course" (Hill, 1990: 86).

Denne betydning bør som nævnt ses i sammenhæng med en udbredt opfattelse af samfundsudviklingen som forholdsvis statisk. I royalisten Clarendons fremstilling fra 1660'erne af den engelske opstands- og borgerkrigsperiode anvendes ordet 'revolution' sigende nok om monarkiets genoprettelse i 1660 (Clarendon, 1958: IV, 467; VI, 234). Her står begrebet "revolution" som det *modsatte* af "rebellion". Tilsvarende sammenfatter kommentatorer og historieskrivere op gennem 1700-tallet generelt begivenhederne i 1640'erne ikke som en social revolution, men som 'the great rebellion'. Og det, som Clarendons hylder, er netop ikke de træk i England 1640-60, som vi i dag ville kunne betegne retrospektivt som en 'revolution', men – fra vort nutidige udgangspunkt paradoksalt – netop *afslutningen* på denne revolution (i den moderne betydning af ordet) og samfundets tilbagevenden til en tidligere tilstand, som for ham synes at være den eneste ønskværdige og mulige, og som i den egenskab tilskrives permanent gyldighed. Så *Historien*, forstået som en verden af forandring og foranderlighed, er blevet bragt til ende, og for Clarendon er det en lykkelig udgang: Den folkelige makrosociale aktør, som var drivende i at indføre "rebellion" og "innovation" er blevet overvundet, og samfundets 'objektive', 'naturlige', 'traditionelle' og 'rette' tilstand er blevet genindført. Med Kosellecks begreber: Erfaringsrum og forventningshorisont kan nu atter stemme overens.

Hos andre af den tids engelske iagttagere finder man dog anderledes brug af revolutionsbegrebet. Thomas Hobbes deler i store træk Clarendons politiske modvilje mod oprørsbevægelser, men hans perspektiv er langt mere teoretisk orienteret. Hos ham dækker ordet 'revolution' ikke kun monarkiets genoprettelse, men derimod hele den cyklus af begivenheder, som prægede det engelske samfundsliv, fra det lange Parlaments indkaldelse i 1640 til Karl den Andens genindsættelse. Her sås ifølge Hobbes "a circular motion of the sovereign power" (Hobbes, 1969: 204). Til forskel fra senere iagttagere fremstiller han dog ikke denne 'revolution' som et brudpunkt i nogen progressiv Verdenshistorie. Snarere ses den som en afvigelse fra samfundets eviggyldige idealtilstand under en absolut suveræn. Et særtræk ved Hobbes' betragtning over revolutionen er dog den opfattelse, at revolutionen udfolder sig med streng nødvendighed gennem en række faser, når den først er sat i gang. Derfor er de største forbrydere i hans royalistiske øjne ikke de Uafhængige, som faktisk indførte republikken og lod kongen henrette, men de langt mere moderate Presbyterianere, som satte hele denne 'cirkulære bevægelse' i gang ved at kræve at deling af monarkens suverænitet (Hobbes, 1969: 169).

Så hos både Clarendon og Hobbes ses, at skønt ordet 'revolution' endnu ikke i 1660'ernes England helt har fået sit moderne indhold, så er det allerede ladet med

normativ værdi og orienteret mod væsentlige sociale processer. I samme periode kan man finde endnu en betydelig – og i sin form langt mere moderne udseende – brug af revolutionsbegrebet. Allerede i 1650 søgte den republikanske politiske teoretiker James Harrington at rodfæste social forandring – herunder det, vi i dag ville kalde sociale revolutioner – som noget naturligt. Ifølge ham bygger et politisk styre på den fremherskende ejendomsform, og det engelske samfund undergik på borgerkrigens tid en storstilet forandring fra feudale til ikke-feudale samfundsforhold, hvilket også gjorde en større politisk forandring naturlig (Harrington, 1977: 405-6).

Hermed begynder *revolutionen* allerede at blive set som led i en progressiv udviklingsvej fra én samfundstilstand til en anden. Harrington hylder den ikke som en tilbagevenden til udgangspunktet, men naturaliserer den som en hovedform for politisk og social forandring. Hvor "revolution" hos Clarendon er den lykkelige afslutning på "innovation", så er det hos Harrington ensbetydende med "innovation", og "innovation", ikke traditionen, ses som det moralsk og politisk rette.

Selv Harrington betragter dog hovedsagelig denne forandring som en strukturændringsproces. Endnu forbindes denne proces ikke med social handling, for ikke at nævne den særlige form for social handling som består i masseaktioner.

1789: Revolution og kontrarevolution

Nogle af de strukturelle og makrohistoriske implikationer i dette udvikles grundigere i bidrag til 1700-tallets oplysningstænkning om historie og samfund, især hos skotter som Adam Smith og John Millar og hos franskmænd som blandt andre Turgot. Hos disse tænkere er historien ikke længere blot en række begivenheder centreret om kongers og fyrsters liv, ej heller blot en samling illustrative generaliseringer om menneskeheden eller det politiske samfund som sådant. I stedet udvikles her en opfattelse civilisationens udvikling gennem store stadier af social udvikling. Historiske udviklingsformer undersøges på flere sideløbende abstraktionsniveauer: både som specifikke begivenheder, som særlige epoker og som civilisationens udvikling i sin helhed; både som national, regional og global historie. Kort sagt, historien genfødes som Verdenshistorien, en differentieret enhed.

Men som nævnt er det ikke før den franske revolution i 1789, at man finder ordet 'revolution' generaliseret i sin moderne betydning af på én gang en særlig social opstand, et progressivt-demokratisk ideal og et makrohistorisk brud.

Idet de franske revolutionære i 1789 definerede sig selv som tredjestanden, de sande arvtagere til middelalderbyernes borgere (bourgeois'er), begyndte revolutionen som partikulær *begivenhed* at blive set som en fortsæt-

telse af og en kulmination på Verdenshistorien som langsigtet *proces*. Revolutionen indarbejdes nu hos den franske revolutions fortalere som en syntese af den 'lille' og den 'store' historie.

Hovedelementerne i dette finder et klassisk udtryk i abbed Sieyès' manifest *Hvad er tredjestanden?* fra 1789. Endnu klarere forbindes begivenhed og proces i de retrospektive analyser af revolutionen hos to deltagere i begivenhederne, Antoine de Barnave og Pierre-Louis Roederer, der nedfældede deres analyser i henholdsvis 1792 og 1815.

Pierre-Louis Roederer (1754-1835).

Her ses den franske revolution som kulminationen på den århundredlang kamp, som den produktive del af befolkningen – dvs. især handels- og produktionsborgerskabet – har ført mod de ikke-produktive, politisk privilegerede feudale klasser. Ifølge Barnave kan den franske revolution som helhed tilskrives "civilisationens, oplysningens og industriens [dvs. den produktive foretagsomheds, BN] fremskridt" (Barnave, 1843: 28).

Roederer tilføjer endnu en dimension, idet han udvikler en fornemmelse for revolutionens irreducibile karakter af *begivenhed*. Revolutionens væsentligste resultater var ifølge ham sikringen af ejendommen, friheden og den retslige lighed. Af disse tre elementer udpeger han dog specifikt den retslige lighed som den eneste umiddelbare *bevæggrund* for bourgeoisiet, den eneste umiddelbare *årsag* til dets handlinger. De øvrige elementer, frihedens og ejendommens sikring, opstod som utilsigtede konsekvenser af den umiddelbare kamp for formelle rettigheder. Og dog var disse konsekvenser ikke helt igennem tilfældige, for de utilsigtede konsekvenser var medformet af de forudsætninger, som var givet af civilisationens langsigtede udvikling (Roederer, 1831: 4-5).

Forudsætningerne for disse konsekvenser var med andre ord til stede som potentialer i den makrohistoriske udvikling af nye industrielle og handelsbaserede rigdomsformer. Alligevel krævede det bourgeoisiets handlinger, og siden også hvad han betegner som de "lavere klassers" handlinger for at realisere dette potentiale. I Roederers analyse ses dermed en tanke om en nødvendig interaktion mellem civilisationens makrohistoriske fremskridt og en partikulær begivenhed, der involverer særlige menneskelige handlinger og hensigter.

Revolutionsbegrebet blev således knyttet til en ny lineær, progressiv opfattelse af historien, der hovedsagelig byggede på oplysningstanker om historien konfronteret med det, man – eventuelt sammen med den amerikanske uafhængighedskrig – kan betegne som den første store revolution med virkelig verdenshistorisk betydning, ikke kun i Europa, men også i Nordafrika og i de amerikanske kolonier.

Dette stod ganske klart for datidens iagttagere, ikke mindst de af dem, som ønskede at standse den revolutionære proces. Joseph de Maistres *Considérations sur la France* fra 1796 analyserer revolutionen som et satanisk udtryk for den frie vilje i angreb mod absolutismens gudgivne samfundsorden. I denne sammenhæng understreger han, at kampen mod revolutionen ikke bør udkæmpes under påberåbelse af 'kontrarevolutionen'. I stedet må den være det *modsatte* af revolutionen (Maistre, 1872: 186). Dette er ikke – som blandt andre Hannah Arendt har hævdet – et simpelt ordspil, men tager højde for, at selv den konservative kontrarevolution nødvendigvis må agere på de verdenshistoriske, logiske og begrebslige betingelser, som er sat af revolutionen (jf. Arendt, 1963: 8). At påberåbe sig 'kontrarevolutionen' ville for de Maistre at se være selv at anerkende Verdenshistoriens syndige, progressive, sekulære udvikling. For at standse revolutionen, må man standse dens ledsager: Verdenshistorien som en progressiv bevægelse hen mod demokratisering og menneskelig frihed.

Men selv om Barnave, Roederer og de Maistre alle begreb denne betydelige forbindelse mellem Verdenshistorien og revolutionen som partikulær handleform, så er det først hos de moderate liberale i den franske restaurationsperiode, især i tekster fra 1820'erne, at man kan se denne forbindelse fuldt udfoldet og universaliseret. François Guizot, den senere udenrigsminister under Louis Philippe, var efter alt at dømme den mest fremtrædende inden for den kreds af liberale, som ønskede at forene den liberale støtte til principperne fra 1789 med den mere konservative bestræbelse på at afslutte revolutionen, som allerede den pressede konge Louis den Sekstende havde givet udtryk for i 1791, og som Napoleon havde erklæret i 1804. Som en af Guizots politiske samarbejdspartnere, Charles de Rémusat, KONTUR nr. 18 - 2008

bemærkede: "Vi havde én fælles tanke: tanken om at bringe revolutionen til ende ved at skabe et virkeligt repræsentativt styre." (Craiu, 2003: 80) Deres mål var dog ikke simpelthen at afslutte revolutionen. Som Guizot udtrykte det, ville de have revolutionen *selv* til at bringe sig til ende ved at forsones de modsætninger, som revolutionen udtrykte, med den franske nations historie Guizot, 1821: xxviii).

Dette så disse liberale som nødvendigt både for revolutionens principper og for Frankrig. Ligesom Hegel mente Guizot, at den franske revolutions principper måtte være det nødvendige og uudslettelige verdenshistoriske udgangspunkt for ethvert moderne politisk samfund (Hegel, 1822-31: 529. Jf. Ritter, 1965). Ad denne vej begyndte Guizot og andre historikere og politikere i hans miljø at begribe de historiske konflikter og negationer, herunder revolutioner som voldsomme konfrontationshandling, som historisk nødvendige momenter i Verdenshistoriens gradvise kommen-til-sig-selv gennem forsoning. Endnu klarere end Roederer udpegede Guizot og nogle af hans samtidige momenterne af modsætning og konflikt gennem klassekampsbegrebet. Klassekampen er i hans forelæsninger om den europæiske civilisations historie en konkret legemliggørelse af det overordnede princip om udvikling-gennem-negation (Guizot, 1828: VII 42).

Ud fra et lignende begrebsapparat, men med mere specifik fokus på revolutionen som specifik historisk begivenhed fremhæver François Mignet i sin tidlige fremstilling af den franske revolutions historie klassemodsatningerne som hovedårsag til denne revolution. Klassekampen ses her både som hoveddrivkraft i den moderne historie som sådan og som drivkraften bag faseskiftene inden for revolutionen i dens udvikling fra 'middelklassens' (bourgeoisiets) kamp mod 'aristokratiet' til de 'lavere klassers' kamp mod 'middelklassen' og til slut lagde magten eftertrykkeligt i 'middelklassens' hænder. Hver enkelt af disse successive faser betød desuden nye fremskridt for civilisationen (Mignet, 1844: 428).

Mignet vil imidlertid også vise sin samtids epoke som selve historiens endemål, opnåelsen af virkelig social harmoni. Han indleder således sit værk ved at erklære den franske revolution som selve fuldendelsen og afslutningen på klassekampen (Mignet, 1844: 2). Når klassekampen således har opfyldt den revolutionære forandrings opgaver, er dens rolle udspillet. Og eftersom klassekampen for Mignet er den væsentligste drivkraft i civilisationshistorien (dvs. Verdenshistorien), så må det følge, at det er selve denne størrelse – Historien – som hermed har fundet sin afslutning. For Mignet har Historien således nået sit endemål med den moderne borgerlige samfunds etablering. Fordi forestillingen om Historien og forestillingen om historisk tid er uløseligt knyttet til konflikt og revolutionær forandring, kan den

historiske tid ikke for alvor gå hinsides den nutidige epoke. Enhver revolution, der udtrykker de moderat liberale principper, som Mignet og Guizot ser i 1789, må for dem være den sidste. I den franske julirevolution i 1830 så de netop en sådan bevægelse, der indstiftede den rette balance mellem tronens magt og et parlament baseret på borgerrettigheder (i det mindste for de velhavende). Hermed blev principperne fra 1789 gjort til varig virkelighed. Der kunne ikke være nogen virkeligt progressiv revolution hinsides denne, fordi ingen legitime konflikter stod tilbage.

1848, 1917: Hinsides nutiden

Denne apologetiske tilbøjelighed til at betragte den aktuelle epoke som den endelige forsoning af Historien og enhver betydelig modsætning kom selvsagt under voksende pres fra de sociale kritikere, der begyndte at dukke op i 1800-tallets første halvdel. De tidlige socialister og kommunister hævdede mod opfattelser som Mignets og Guizots, at betydelige sociale modsætninger fortsat bestod, og at momentet af forsoning gennem det borgerlige samfunds fremvækst kun var formel. Frem for at idealisere nutiden og at se fortiden hovedsagelig som en hovedvej med slutpunkt i den aktuelt herskende samfundsorden vendte disse nye kritikere blikket mod en radikalt anderledes fremtid.

Denne vending mod fremtiden indebar ikke kun en kontinuerlig kritik af Guizots og Mignets politiske og sociale synspunkter, men også at de opfattelser af Historien, der var integreret i dem. I tæt forbindelse med 1800-tallets udvikling af politisk-socialt bestræbelser på at revolutionere samfundet udvikledes efterhånden en række sekulære forestillinger om Verdenshistorien som gående hinsides den aktuelle epoke. Ifølge socialistiske kritikere af det borgerlige (nu i stigende grad betegnet som det 'kapitalistiske' samfund) var Verdenshistorien ikke slut; den historiske tid rakte hinsides den aktuelle epoke. Dette nye syn udvikles gradvis gennem tidlige bidrag til socialistiske tanker hos blandt andre Saint-Simon og Moses Hess, men udformes mest stringent og konsekvent hos Marx.

Denne horisontændring giver også et nyt indhold til de kategorier, hvormed fortiden anskues. Hvor Guizot og Mignet konstruerer fortiden gennem dens relation til den nutidige epoke, som for dem udgør Historiens endemål, insisterer Marx på at holde denne historie åben. Imod opfattelsen af, at den franske revolution blev fuldgældigt realiseret i 1830 insisterer han og Engels i 1845 på, at denne revolutions 'livshistorie' stadig ikke er tilendebragt (Marx & Engels, 1845: 131). Få år senere indvender Marx tilsvarende mod Guizots opfattelse, at det konstitutionelle monarki udgør selve 'målet' for Englands historiske udvikling og dermed civiliseringsprocessens afslutning:

In der Wirklichkeit dagegen beginnt erst mit der Konsolidierung der konstitutionellen Monarchie die großartige Entwicklung und Umwälzung der bürgerlichen Gesellschaft in England. Wo Herr Guizot nur sanfte Ruhe und idyllischen Frieden sieht, entwickelten sich in der Wirklichkeit die gewaltigsten Konflikte, die einschneidendsten Revolutionen. (Marx, 1850: 211)

Denne radikale åbning af historien mod fremtiden kommer ligeledes til udtryk i hans allerede citerede karakteristik af den fremtidige antikapitalistiske forandring som afslutningen, ikke på menneskeheds historie, men på dens *for*historie. Tilsvarende undlader han i det store hele at levere detaljerede angivelser af, hvordan et fremtidigt postkapitalistisk samfund bør indrettes. At det skal bygge på de menneskers fælles engagement i og kontrol med deres egen tilværelse står klart, men hvordan dette skal indrettes, må for Marx at se være op til disse fremtidige mennesker selv at finde ud af.

Den senere marxismes insisteren på et fremtidspotentiale hinsides kapitalismen er imidlertid ofte – især i situationer, hvor revolutionens radikale, brede engagement i samfundslivet har været vanskeligt at få øje på – blevet forvandlet til en opfattelse af det kommunistiske samfunds uundgåelighed. Dermed skabes en forestilling om lineær historisk udvikling hen mod et fremtidigt, men allerede defineret endemål. Det fører til en lukning af historien og til et apologetisk potentiale, som i meget ligner de forestillinger om Historien, som hos Guizot og Mignet var bundet til en apologi for den borgerlige epokes samtid – nu blot med forsoningen, der sociale syntese og harmonien placeret i fremtiden i stedet for i nutiden.

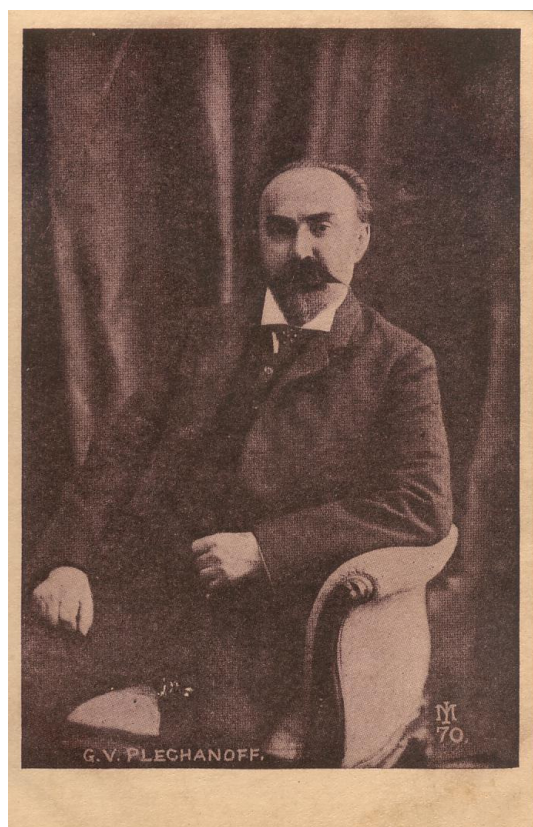
Dette kunne delvis ses hos nogle af de tidlige klassiske marxister i de socialdemokratiske partier i årtierne omkring år 1900. Deres tillid til, at Historien med uundgåelighed og nærmest pr. automatik bevægede sig mod socialismen, forlenede dem ofte med en forbløffende – og paradoksalt – tålmodighed, når det gjaldt de umiddelbare fremtidsudsigter. Fordi de mente, at samfundet først måtte udtømme alle de udviklingspotentiale, der lå i kapitalismen, inden det kunne bevæge sig i socialistisk retning, blev det i visse situationer betragtet som den sundeste fornuft for antikapitalister at støtte det kapitalistiske samfunds udvikling. Dette var selvsagt særlig udpræget i de lande, hvor kapitalismen ifølge disse teoretikere først udvikledes ret sent, sammenlignet med f.eks. England.

Dette var ikke mindst tilfældet, det det gjaldt Rusland. Her var den ortodokse marxistiske opfattelse, at selv om man lagde sine kræfter i opbygningen af en socialistisk arbejderbevægelse, måtte man i Ruslands tilfælde understøtte en borgerlig revolution for kapitalisme og parlamentarisk demokrati. Ifølge Georgij Plekhanov, der ikke uden en vis ret kaldtes 'russiske marxismes

fader', udgør successionen af først det feudale, siden det kapitalistiske udviklingsstadium en "objektiv udviklingsproces" i hvert enkelt land (Plekhanov, 1891: 425f). Ud fra denne antagelse af et bestemt mønster af en række rene udviklingsstadier i hvert enkelt land drager han analogier mellem den vesteuropæiske kapitalismens tidligere udvikling og fremtidsudsigterne for det russiske samfund: Kapitalismen må og vil blive "enehersker i Rusland" (Plekhanov, 1884: 240f).

I betragtning af det russiske samfunds sociale forhold, især af borgerskabets svaghed, udpeger Plekhanov ganske vist arbejderklassen som den centrale sociale aktør i den kommende russiske revolution mod zarismen (Plekhanov, 1891: 406). Samtidig understreger han imidlertid denne revolutions rent borgerlige, dvs. prokapitalistiske, karakter: "Nu er det borgerskabets tur. Proletariatet kan ikke tage historien i sine egne hænder og ændre den" (Löwy, 1981: 33). Til trods for sin revolutionære socialisme afviser han altså emfatisk mulighederne for massernes aktuelle verdenshistoriske indgriben.

Georgij Plekhanov (1856-1918), kendt som 'den russiske marxismes fader'.

Ud fra en anderledes marxismeforståelse påpeger Lev Trotskij i tekster fra samme periode, at sådanne analyser ser bort fra, at den industrielle udvikling siden 1789 har ændret den verdenshistoriske helhedskontekst, som KONTUR nr. 18 - 2008

enhver russisk revolution må indgå i. Og denne helhedskontekst, der i stigende grad er præget af industrikapitalisme, bevirker, at moderne industrikapitalistiske relationer også indføres i det russiske samfund. I denne globale sammenhæng kan en russisk revolution i sammenhæng med revolutionære udviklinger i vestlige industrisamfund frembringe nye resultater, der adskiller sig væsentligt fra de primært 'vestliggørende' fremtidsudsigter, som Plekhanov skitserede (Trotsky, 1973: 14f; Trotsky, 1969). Ved således at udvide de historiske og politisk-strategiske analyserammer hinsides enkeltstaten genindfører Trotskij et element af den historiske åbenhed, som Marx insisterede på over for blandt andre Guizot. Noget lignende kan ses i dele af Lenins skrifter fra cirka 1915 og frem (Lenin, 1976; Žižek, 2004; Anderson, 1995; Löwy, 1976).

Med den gradvise opbygning af en stærk, autoritær sovjetisk stat fra 1920'erne og frem blev nogle af de traditionelle marxistiske grundsætninger dogmatiseret og sat ind i en ny helhedsramme som legitimeringsideologi for en stat, snarere end som kritisk oppositionstænkning. Resultatet blev teoretiske formuleringer, der ofte var mere samtidsapologetiske og dermed historisk lukkede, end de historiske 'lukninger', som Marx og andre havde kritiseret.

En række teoretiske og begrebslige konsekvenser af dette kan ses i Josef Stalins teoretiske hoveddokument, afsnittet om 'den dialektiske og historiske materialisme' i den masseoptrykte korte, stats- og partitopautoriserede fremstilling af det sovjetiske kommunistpartis historie. Her findes den kanoniserede unilineære femtrins-historieteori, der så ofte associeres med marxisme som sådan: Historien ses som en fremadskridende social udviklingsproces, der går gennem fem distinkte stadier: slaveri, feudalisme, kapitalisme, socialisme og kommunisme (Stalin, 1943: 328).

Denne teori bliver en væsentlig grundantagelse for sovjetmarxistiske beskæftigelser med historien. I en officiel ordbog over historiske termer, som blev trykt og anvendt i DDR, kan man f.eks. finde ordet 'historie' ('Geschichte') præsenteret som et objektivt udviklingsmønster, der følger ufravigelige love, og kommunismen ses som det med nødvendighed kommende sidste stadium i denne udvikling (Jf. Wörterbuch, 1983: I, 367, 591-2). Igen placeres historiens afslutning i nuet – i dette tilfælde den såkaldt 'virkeliggjorte socialisme' – og dermed forsvinder perspektiver om videre revolutioner og om sociale handlinger på verdenshistorisk masseplan. Dette udtrykkes for første gang i utilsløret form i Stalins erklæring om, at kommunismens første trin nu var nået i Sovjetunionen – i november 1936, dvs. midt i de første stadier af Moskvaprocesserne og den store statslige masseterror mod den sovjetiske befolkning (Stalin, 1943: 592).

Blandt de socialistiske og kommunistiske kritikere af den borgerlige eller kapitalistiske epoke og deres visioner om en fremtidig epoke hinsides denne kan man således finde to grundtilgange til revolution, historiske og handling. I den ene tilgang fremhæves aktørrollens præcise form inden for en konkret udforsket kontekst, og fremtiden opfattes som fundamentalt og radikalt åben. I den anden tilgang ses Historien som ét objektivt, essentielt udviklingsmønster, der skrider frem med uundgåelighed mod et i store træk allerede kendt fremtidigt mål. Paradoksalt nok synes den sidste tilgang at ligge nærmest både Sobouls, Furets og Fukuyamas i andre henseender indbyrdes forskellige opfattelser af den historiske udviklings objektivitet.

Revolutioner og historiens lukning

Moderne opfattelser af revolution er dermed tæt knyttet til opfattelsen af verdenshistorien som en proces, der involverer kvalitativ forandring og virksomhedsfuld social handling fra fortid til nutid til fremtid. Samtidig er de på specifik vis knyttet til revolutionerne som samfundshistoriske fænomener. Til sammen udgør disse aspekter af revolutionsfænomenet en bestemt forståelseshorisont, der endvidere ved sin tætte tilknytning til spørgsmål om historieskabende praksis danner en specifik handlingshorisont, som her på et meget generelt plan er blevet studeret i sine historisk omskiftelige former.

Idet forståelserne af revolutionerne både som fortidige og som aktualpolitiske fænomener har været – og er – så tæt knyttet til revolutionerne selv som stærkt værdiladede historiske handlingsformer, er disse forståelser indgået i sociale kampe på mange niveauer. Anskuet ud fra dette perspektiv repræsenterer nogle af de mest fremherskende perspektiver på revolutioner og historie som overordnede fænomener gennem de seneste årtier, Francis Fukuyamas og François Furets proklamationer af disses afslutninger, ikke virkeligt nye eller antiterministiske vinkler imod marxistiske bestræbelser. Snarere repræsenterer de en tilbagevenden til præmarxistiske opfattelser af den historiske tid som lukket i kraft af sin endegyldige kulmination i den nuværende kapitalistiske epoke. Enhver opfattelse af historisk subjektivitet som gående hinsides nutiden kan ud fra deres perspektiv på forhånd affærdiges som illusorisk og skadelig. Deres konklusioner fremstår dermed hovedsagelig som nogle af de mest markante nyere bidrag til en langvarig kamp om begreber og mentaliteter, mellem apologier for bestående systemer og revolutionære kampe for fremtidige alternativer.

I denne ideologiske henseende præges deres tænkning paradoksalt nok af slående strukturelle ligheder med de erklærede socialistiske samfundsapologier, som de vender sig imod. Denne historisk-kritiske relativisering af deres budskaber indebærer selvsagt ikke, at deres kon-

klusioner nødvendigvis er faktisk fejlagtige – eller korrekte, for den sags skyld – endsige anvendelige eller uanvendelige som udgangspunkter for analyser. Men den synes at indikere et behov for at opretholde en ideologikritisk tilgang i omgangen med ethvert sådant teoretisk perspektiv.

Bertel Nygaard er adjunkt ved Institut for Historie og Områdestudier

Anderson, Kevin (1995). *Lenin, Hegel, and Western Marxism*, Urbana & Chicago: University of Illinois Press

Arendt, Hannah (1963): *On Revolution*, London: Faber & Faber

Barnave, Antoine de (1843). *Oeuvres de Barnave*, 4 bd. Paris: Jules Chapelle et Guillier

Baron, Samuel (1963). *Plekhanov. The Father of Russian Marxism*, Stanford, California: Stanford University Press

Berman, Marshall (1983). *All that is Solid Melts into Air*, London: Verso

Burke, Edmund (1976 [1790]). *Reflections on the Revolution in France*, Harmondsworth: Penguin.

Clarendon (1958). *The History of the Rebellion and Civil Wars in England*, 6 Vols., Oxford: At the Clarendon Press

Craiutu, Aurelian (2003). *Liberalism under Siege: The Political thought of the French Doctrinaires*, Oxford: Lexington

Fukuyama, Francis (1989). 'The End of History?', *The National Interest*, Summer 1989: 3-18

Furet, François (1989 [1978]). *Penser la Révolution française*, Paris: Gallimard

Griewank, Karl (1973 [1955]). *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff. Entstehung und Geschichte*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp

Guizot, François (1821). *Du gouvernement de la France depuis la restauration et du ministère actuel*, Paris: Ladvocat

Guizot, François (1828). *Histoire générale de la civilisation en Europe*, Paris: Pichon & Didier

Haimson, Leopold H. (ed.) (1974). *The Mensheviks: From the Revolution of 1917 to the Second World War*, Chicago & London: The University of Chicago Press

Harrington, James (1992). *The Commonwealth of Oceana and A System of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press

Hatto, Arthur (1949). '“Revolution“: An Enquiry into the Usefulness of an Historical Term' *Mind* 58. 232, 495-517

Hegel, G.W.F. (1822-31). 'Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte', *Hegel Werke*, bd. 12, Frankfurt a.M.: Suhrkamp

- Hill, Christopher (1990). *A Nation of Change and Novelty: Radical politics, religion and literature in seventeenth-century England*, London & New York: Routledge
- Hobbes, Thomas (1969). *Behemoth or the Long Parliament*, London: Frank Cass
- Ifversen, Jan (1997). *Om magt, demokrati og diskurs. Diskuteret i lyset af den franske revolution*, Århus: Det begrebshistoriske netværk
- Reinhart Koselleck (1979). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeit*, Frankfurt am Main:
- Reinhart Koselleck (1975). 'Geschichte. Historie', in: Brunner, Otto et al. (Hrsg). *Geschichtliche Grundbegriffe.*, bd. 2, Stuttgart: Ernst Klett
- Koselleck, Reinhart (1984). 'Revolution. Rebellion, Aufbruch, Bürgerkrieg', in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, 5, 653-788
- Langlois, Claude (1990). 'Furet's Revolution' *French Historical Studies* 16.4, 766-776
- Lenin, V.I. (1977). *Philosophical Notebooks, Lenin Collected Works*, Vol. 38, Moscow: Progress
- Löwy, Michael (1976). 'From the "Logic" of Hegel to The Finland Station in Petrograd', *Critique* 6, 5-16
- Löwy, Michael (1981). *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution*, London: Verso
- Maistre, Joseph de (1872 [1796]). *Considérations sur la France*, Lyon, Paris: H. Pélagaud fils et Roblot
- Marx, Karl & Friedrich Engels (1845). 'Die heilige Familie' (1845), *Marx Engels Werke*, Vol. 2, Berlin 1972
- Marx, Karl (1850). '[Rezensionen aus der „Neuen Rheinischen Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“. Zweites heft, Februar 1850]', *Marx Engels Werke*, Vol. 7, Berlin 1973
- Marx, Karl (1859). 'Zur Kritik der politischen Ökonomie. Vorwort', *Marx Engels Werke*, 13, Berlin: Dietz
- Mignet, F.-A. (1844 [1824]). *Histoire de la révolution française*, Bruxelles: H. Dumont
- Nygaard, Bertel (2007). '1789 som borgerlig revolution. Historieskrivning, teori og analysekategorier hos Georges Lefebvre og Albert Soboul', *Historisk Tidsskrift* 107:2
- Plekhanov, G.V. (1884). 'Our Differences', Plekhanov, 1974, pp. 107-358
- Plekhanov, G.V. (1889). 'Speech at the International Workers' Socialist Congress in Paris', Plekhanov, 1974, pp. 404-406
- Plekhanov, G.V. (1891), 'For the Sixtieth Anniversary of Hegel's Death', Plekhanov, 1974, pp. 407-432
- Plekhanov, G.V. (1974). *Selected Philosophical Works*, Vol. 1, Moscow 1974
- Rachum, Ilan (1995). 'The Meaning of „Revolution“ in the English Revolution (1648-1660)' *Journal of the History of Ideas* 56. 2, 195-215
- Ritter, Joachim (1965 [1957]). *Hegel und die französische Revolution*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp
- Salvadori, Massimo (1979). *Karl Kautsky and the Socialist Revolution*, London: NLB
- Snow, Vernon F. (1962). 'The Concept of Revolution in Seventeenth-Century England' *The Historical Journal* 5.2, 167-174
- Soboul, Albert (1958). *Les Sans-culottes parisiens en l'an II: Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire 2 juin 1793 – 9 thermidor an II*, Paris: Librairie Clavreuil
- Soboul, Albert (1972 [1962]). *Précis d'histoire de la Révolution française*, Paris: Éditions sociales
- Soboul, Albert (1981). *Comprendre la Révolution. Problèmes politiques de la Révolution française*, Paris: François Maspero
- Stalin, J. (1943). *Fragen des Leninismus*, Moskva: Verlag für fremdsprachige Literatur
- Trotsky, Leo (1969 [1906, 1930]). *The Permanent Revolution & Results and Prospects*, New York: Monad
- Trotsky, Leo (1973 [1930]). *Geschichte der russischen Revolution I*, Frankfurt a.M.: Fischer
- Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System III: the Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1740s*, San Diego 1989
- Wörterbuch der Geschichte (1983). 2 bd. Berlin: Dietz
- Žižek, Slavoj (ed.) (2004). *Lenin: Revolution at the Gates: A Selection of Writings from February to October 1917*, London: Verso